

Sociolekty v lexike

Prednáška 10

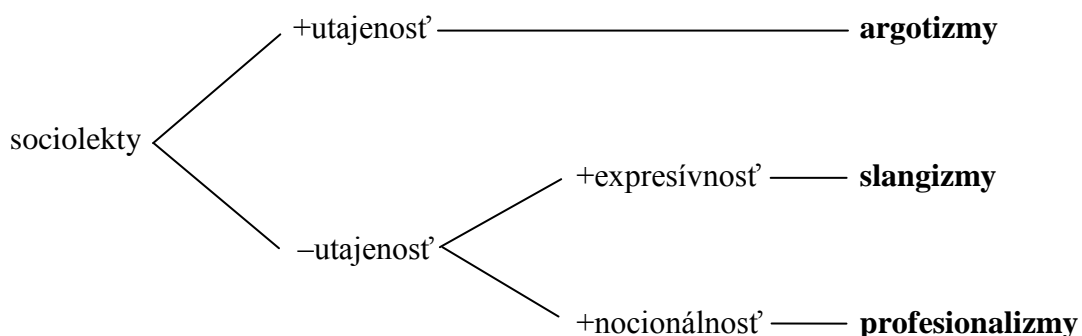
Sociolekt je súhrnné pomenovanie pre slangy, profesionalizmy a argot. Prostredníctvom tohto termínu sa signalizuje väzba na spoločenskú štruktúru (Odaloš, 1997, s. 14). Inak povedané, sociolektizmy sú spoločensky determinované lexikálne jednotky; používanie sociolektov sa viaže na isté spoločenské skupiny komunikantov. Čo majú sociolekty spoločné:

- vznikajú na pôde neformálnych, neoficiálnych komunikačných situácií;
- sociolekty používané spoločenstvá ľudí so spoločnými záujmami, predmetom činnosti, životným štýlom a pod.

Citovaný P. Odaloš (1997, s. 15) za integrujúci prvok pri používaní sociolektizmov považuje vykonávanie činností v určitej špecifickej (odbornej alebo inej) oblasti.

Terminologická poznámka: termínmi sociolekt, argot, slang označujeme súbor jazykových (predovšetkým lexikálnych) prostriedkov, termínmi sociolektizmy, argotizmy, profesionalizmy, slangizmy sa pomenúvajú konkrétne jazykové (lexikálne) prostriedky.

Rozlíšenie troch druhov sociolektov znázorňuje táto schéma:

Na základe toho, či sociolekty slúžia na utajovanie alebo neutajovanie informácie, rozoznávame argot na jednej a profesionalizmy a slang na druhej strane. Profesionalizmy sa od slangových lexém líšia predovšetkým prítomnosťou nociónálnosti, zatiaľ čo slangy sú charakteristické expresívnosťou. Sociolekty sú prevažne nespisovné jednotky; „nábeh“ k spisovnosti majú predovšetkým profesionalizmy.

Argotizmy

Argot je tajná reč, jeho funkciou je utajenie obsahu výpovede pred ľuďmi, stojacimi mimo príslušnej society, ktorá argot používa. Rozlišuje sa argot v širšom chápaní a argot v užšom chápaní. Argot v širšom chápaní používajú skupiny, ktoré nie sú v rozpore so spoločnosťou (deti, v minulosti remeselníci, obchodníci, napr. drotári, plátenníci). Argot remeselníkov a obchodníkov je v súčasnosti prakticky nefunkčný a zanikol.

Argot v užšom chápaní používajú skupiny v rozpore so spoločnosťou – asociáli, pašeráci, šmelinári, súdne trestaní a i. Tento typ argotu je teda charakteristický pre society charakteristické protispoločenskou, konšpiratívnou, kriminálnou činnosťou.

Argotizmy najčastejšie vznikajú tak, že pomenúvanému javu sa priradí iná lexéma, než je tomu v neargotickej, bežnej komunikácii. O spôsobe denotácie vedia len zainteresovaní príslušníci danej society. Takýmto spôsobom sa zabezpečuje utajenie obsahu komunikácie:

Najčastejšími pomenovacími postupmi v argote sú: **sémantická remotivácia** (lexikálna jednotka nadobúda diametrálne odlišný význam): *sýkorka* (policajt), *kapustnica* (káva), *šero* (pivo); *digitálky* (putá), *zajačik* (odsúdený, ktorý sa dá využívať za rôzne výhody); **preberanie lexém**: *keňér* (mad. chlieb).

Slangizmy

Slang sa utvára a používa v societách, v ktorých členstvo je povinné alebo dobrovoľné. Societu s povinným členstvom predstavuje napr. spoločenstvo žiakov navštevujúcich školu (porov. zákonom vymedzené okolnosti povinnej školskej dochádzky) alebo spoločenstvo mladých mužov vykonávajúcich základnú vojenskú službu (porov. branným zákonom upravené povinné absolvovanie ZVS). Prikladom na societu s dobrovoľným členstvom môžu byť športové kolektívy s vyhraneným predmetom záujmu (amatérsky alebo profesionálne pestovaný druh športu).

J. Hubáček, český lingvista, ktorý sa dlhé roky venuje skúmaniu slangu, definuje slang takto (do tohto termínu však zahrnuje aj profesionalizmy):

Slang je svébytná součást národního jazyka, jež má podobu nespisovné vrstvy speciálních pojmenování realizované v běžném (nejčastěji polooficiálním a neoficiálním) dorozumívacím styku lidí vázaných stejným pracovním prostředím nebo stejnou sférou zájmů a sloužící jednak specifickým potřebám jazykové komunikace, jednak jako prostředek vyjádření příslušnosti k prostředí či k zájmové sféře.

Slang sa teda vytvára na základe komunikačných potrieb istej viac či menej vyhranenej society. Členovia society vzhľadom na spoločnú záujmovú alebo inú činnosť sú nútení vytvárať si príslušné mechanizmy (komunikačné prostriedky), ktoré zabezpečujú optimálnu, efektívnu, bezporuchovú výmenu informácií. Slang sa zároveň stáva dôležitým charakterizačným a sebaidentifikačným prvkom v existencii society; je prostriedkom na identifikáciu society (potvrdenie societového „ja“) a zároveň na jej diferenciaciu, odlíšenie od iných societ. Potreba societovej identifikácie a zároveň diferenciacie podporuje snahu členov society vytvárať a používať jazykové prostriedky, ktoré túto identifikáciu/diferenciaciu zabezpečia. Používaním špecifických jazykových prostriedkov, typických pre tú-ktorú societu komunikant demonštruje svoju príslušnosť k danej societe. Tu kdesi vzniká potreba používať originálne, „neošúchané“, „čerstvé“ výrazivo, čo sa zvlášť viditeľne prejavuje v slangoch, ktorými komunikujú mladí ľudia. Ak sa slangový výraz začne pociťovať ako fádny, resp. ak sa sféra jeho používania rozšíri za hranice pôvodnej komunikačnej oblasti, vytvára sa nový slangizmus: napr. za výraz *diplomovka*, ktorý „zovšednel“ a dnes sa pociťuje nie ako slangový, ale ako hovorový výraz, sa skrátením vytvorilo nové pomenovanie *diplomka*. Porov.:

spisovný nociónálny výraz	kolokvializmus	slangizmus
<i>diplomová práca</i>	<i>diplomovka</i>	<i>diplomka</i>
<i>rodičovské združenie</i>	<i>rodičovské</i>	<i>rodičko – rodko</i>
<i>štátna záverečná skúška</i>	<i>štátnica</i>	<i>štácka/ štacka</i>

V súhrne možno vyčleniť tieto mimojazykové faktory, ktoré vplyvajú na fungovanie slangov:

1) **Uzavretosť – otvorenosť sociolektického kolektívu.** Jednotlivé druhy slangov si nemožno predstaviť ako homogénne celky. Platí priama úmera, že homogénnosť, unifikovanosť jazykových prostriedkov sa znižuje s klesajúcou homogénnosťou society,

v ktorej sa tieto prostriedky používajú. Napr. študentský alebo mládežnícky slang je sám osebe disparátny, pretože aj societa študentov, resp. mládeže je pomerne heterogénna, a to pokiaľ ide o počet členov, ako aj o stabilitu príslušnosti členov k tejto societe (príslušnosť je determinovaná vekom). To sa prejavuje vo veľkej variantnosti slangových lexém v tejto oblasti: *bifľoš – bifler – biflér – bifliar – šprťo – šroťák – magič – štuker – drisloš; diska – didžina – digina*. Je preto prirodzené, že niektoré slangové výrazy sú zrozumiteľné prakticky v celej „societe“ študentov (napr. *bifľoš, šprťo*), zatiaľ čo iné sú príznačné len pre obmedzený počet „subsociet“ (napr. *magič, štuker*). Príčinou variantnosti je aj spomínaná snaha o originalnosť. Táto skutočnosť ďalej zapríčuje, že v rámci makrosociety študentov možno vyčleniť množstvo mikrosociet, pričom existujú jednak „makrosocietové“ slangizmy (*profák, profka, učka, slovina, matika*), jednak „mikrosocietové“ slangizmy (*bojľáč „priateľ“, ivovina „fyzika“ (učí prof. Ivan); prezývky*.

2) **Vekové a sociálne zloženie sociolektického kolektívu.** Väčšia diferencovanosť a existencia synonymických radov je charakteristická pre slangy, ktorých nositeľmi sú society s nestálym (prechodným) členstvom a ktorých nositeľmi sú mladí ľudia. Pre nich je charakteristická snaha o nekonvenčné, originálne, vtipné, expresívne vyjadrenie (napr. študentský/mládežnícky slang). Menšiu diferencovanosť možno pozorovať v slangoch s menším počtom používateľov (napr. v rámci rozličných zamestnaní).

3) **Psychické faktory.** a) Snaha príslušníkov určitého prostredia o jazykové vyjadrenie výnimočnosti daného prostredia. b) Snaha o rýchle začlenenie do daného prostredia alebo snaha o demonštrovanie príslušnosti k prostrediu.

Okrem študentského a mládežníckeho poznáme napr. tieto druhy slangov:

- **žiacky:** *čitko* „1. čítanie ako vyučovací predmet; 2. čitateľský denník“, *dopravka* „1. dopravná výchova; 2. dopravné ihrisko“; *družko* „školská družina“;

- **vojenský:** *kasíno* „kasárne“, *buzerák, buzerplac* „dvor pred kasárňami“, *bažant, mišo* „nováčik“, *suprák, mazák* „vojak, ktorý ide čoskoro do civilu“, *guma* „dôstojník“, *hádečko* „HD – hospodársky deň“, *sapík/sapik* „samopal“, *deveták* „DVT – dozorný vojenského telesa“;

- **kartársky:** *plonkový* „samotný, bez iných kariet tej istej farby“, *štich* „karty, ktoré hráč získava prebitím, zdvih“, *mastiť* „dávať spoluhráovi do štychu eso al. desiatku“, *durch* „spôsob hry pri niektorých karetných hrách, keď hráč musí získať všetky štychy“;

- **lekársky:** *psorka* „psoriáza“, *číňan* „pacient so žltáčkou“, *seňoš* „pacient chorý na sennú nádchu“, *náladovka* „náladová injekcia“, *vzdychačka* „miestnosť, kde sú rodičky počas prvej doby pôrodnej“;

- **hudobnícky:** *inštrumentálka* „inštrumentálna skladba“, *saxík* „saxofón“, *opakovačka* „repetícia v notopise signalizujúca opakovanie určitého úseku skladby“, *korunka* „značka signalizujúca ľubovoľné predĺženie poslednej noty“;

- **železničiarsky:** *koloťuk* „prehliadač vozňov, vozmajster“, *osožák* „(v minulosti) člen ozbrojených strážnych oddielov železničných – OSOŽ“, *Bobina, Cecilka, Gorila, Peršing, Laminátka, Eso, Žehlička, Sergej, Okuliarnik, Bardotka, Kocúr, Bangladéška, Splašený kredenc* (všetko prezývky železničných rušňov);

- **športový (podľa jednotlivých druhov športu):** *bager* „druh úderu vo volejbale“, *teplomer* „(v hokeji) gól, keď puk preklzne brankárovi popod pazuchu“, *jasličky, jasle* „obohratie súpera tak, že mu lopta, puk a pod. prejde pomedzi nohy“, *druhá!* „výzva spoluhráčovi, aby prihral na druhú stranu ihriska“, *banán* „pekný gól do hornej časti bránky“;

- **slang vodičov kamiónov:** *koník* „kamión bez návesu“.

Ďalšie druhy slangov (sociolektov): *skautský, cirkusový, kadernícky, poľovnícky, divadelný, filmársky, policajný, letecký, včelársky, výtvarnícky* a mn. i.

Niektoré druhy slangov sa môžu prekrývať: napr. študentský a mládežnícky, pretože adolescenti povinne navštevujú výchovno-vzdelávacie inštitúcie, kde vznikajú študentské slangy. Lexémy patriace do študentského, resp. žiackeho slangu sa však vzťahujú skôr na vyučovací proces (slangové pomenovania študijných predmetov: *slonina*, *prďák*, *zemiak*, *matika*, učiteľov: *profák*, *profka*; známok: *guľa*, *baňa*, *stolička* a iných „školských“ entít: *rachnúť*, *vyletieť zo skúšky*, *tahák*, *drviť sa*, *bifľoš*, *blicovať* a pod.); lexémy mládežníckeho slangu sa vzťahujú na objekty a činnosti nesúvisiace so školou (napr. *didžina*, *brácha*, *ségra*, *foter*, *lepák*, *kotučák*, *magič*, *dať niekomu kopačky*, *kozy*, *kosť*).

Pojem interslang. Prekrývanie slangov môže viesť k tomu, že sa stráca príslušnosť slangizmu do tej-ktorej komunikačnej minisféry a začne sa pociťovať ako všeobecný slangový prostriedok; J. Nekvapil (1980) hovorí o interslangoch: napr. *náhradko* (náhradné voľno), *poobedka*, *doobedka*, *celodenka* (popoludňajšia, dopoludňajšia, celodenná služba).

Snaha o originalnosť, stoj čo stoj odlišiť slangové výrazivo od normatívnych, spisovných pomenovaní, a tým prejsť svoj sociálny status, je typická najmä pre mládežnícke (v širokom zmysle) slangy. J. Klincková (1990, s. 330) snahu upozorniť na seba používaním výnimočných lexém nazýva *gestačnosť*. Pri iných typoch slangov (športové, vojenský, poľovnícky) do popredia vystupuje skôr potreba ekonomickým spôsobom pomenovať príslušné denotáty, avšak ani tu snahu o originalnosť a exkluzívnosť nemôžeme úplne vylúčiť.

Sociolektickosť pri tvorení nových lexém najviac spolupracuje so slovotvornou, abreviačnou a sémantickou motiváciou. To znamená, že najčastejšími nominačnými postupmi je derivácia, skracovanie, metaforizácia a metonymizácia. Osobitná je kooperácia sociolektickej a expresívnej motivácie; prakticky každý slangizmus je expresívne motivovaný. Z čisto systémového hľadiska môže ísť o tvorenie od spisovných lexém (spis. → slang.) alebo o tvorenie od slangizmov (slang. → slang.), pričom najčastejšie využívané slangové nominačné postupy sú tieto:

- **slovotvorná motivácia:** *(za)hlásiť niečo* → *hláška*, *pokecať si* → *pokec*,
- **abreviácia:** *bezvadný* → *bezva*, *rigorózna práca* → *rigo*;
- **slovotvorná motivácia a abreviácia (plus rôzne typy deformácie):** *profesor* → *profák*, *profesorka* → *profka*, *absolvent* → *absík* (vojak, absolvent vysokej školy), *kamarát* → *kamoš*, *kámo*; *originálny* → *origoš*, *policajt* → *poliš*, *prázdniny* → *prázky*;
- **sémantická motivácia** (najmä metafora, metonymia): *ucho*, *bažant* (nováčik na vojne), *bager* (spôsob hrania lopty vo volejbale), *tlačenka* (1. protekcia, 2. kto má protekciu), *potiť* (tárať; vtipne rozprávať; tu aj zmena valencie);
- **preberanie lexém (aj v spolupráci s ďalšími postupmi):** *biják* (čes. biograf – kino), *hendka* (angl. hand, mikrofón do ruky), *kvér* (čes., strelná zbraň), *trip* (angl. výlet, z NHL – séria zápasov hraných na súperových klziskách).

Z predchádzajúcich príkladov vidieť, že pri pomenovaní dominuje snaha o ekonomizáciu (zhustenie, skomprimovanie) jazykového prejavu, ktorá je spätá so snahou o originalnosť, nezvyčajnosť: *senzačný* → *senzi*. V niektorých prípadoch však originalnosť „prevalcuje“ ekonomizačné tendencie; vznikajú tak nové, neošúchané lexémy, ktoré však nie sú kratšie ako ich jazykové motivanty: *jasný* → *jasnačka*, *hotový/hotovo* → *hotovka*.

Vzniká otázka, aký je rozdiel medzi registrovou a sociolektickou príslušnosťou slova. Registrové lexémy nemusia byť spoločensky determinované, zatiaľ čo sociolektické lexémy používa istá vyhranená spoločenská skupina. Porov.:

- **registrové lexémy:** *faulovať*, *rozhodca*, *penalta*, *šestnástka*, *päťka*, *trojka*, *sedmička*, *kôš*;
- **sociolektické lexémy:** *lajna* (hokej: formácia, piati hráči, ktorí idú spoločne na ľad), *klinec* (volejbal: prudko zahraný smeč), *vinkel* (všeob.: roh brány), *teplomer* (hokej: gólová

strela, ktorá brankárovi prejde popod pazuchu), *rýchlik* (volejbal: rýchlo a prekvapujúco smečovaná lopta, rýchly útok), *zluftovať* (netrafiť loptu), *druhá* (prihrávka na druhú stranu ihriska), *prasa*, *prasiatko*, *sviňa* (úder, po ktorom sa lopta sklzáne po sieti do súperovej strany ihriska).

Pravda, pri niektorých sociolektizmoch (slangizmoch) sa sociolektickosť mohla oslabiť (napr. *betóny*, *blafák*, *kontra*, *gem*, *fiftín*) a takéto lexémy možno chápať ako sociolektické aj registrové lexémy.

Na záver možno zhrnúť, že slang sa vyznačuje týmito vlastnosťami: *spoločenská determinovanosť*, *aktuálnosť pomenovania*, *variantnosť*, *nenormatívnosť*, *nespisovnosť*, *expresívnosť*, *gestačnosť*.

Profesionalizmy

Profesionalizmy sú lexikálne jednotky používané societami, ktorých členovia majú spoločné zamestnanie, profesiu (odtiaľ termín profesionalizmus). Na rozdiel od slangizmov profesionalizmy sú zväčša nociónálne pomenovania. Vznikajú ako potreba ekonomizácie dorozumievania, využívajú sa v ústnej komunikácii, preto je väčšina týchto lexém utvorená univerbizovaním na základe modelu: viacslovný odborný termín → univerbizovaný profesionalizmus: *premietací prístroj* → *premietačka*, *vysielacia miestnosť* → *vysielačka*, *koncový zosilovač* → *koncák*. Využívajú sa však aj iné nominačné (pomenovacie) postupy:

- **slovotvorná motivácia:** *podmaz* (ticho znejúca hudba v pozadí)
- **preberanie lexém:** *intro* (úvod piesne)
- **sémantická motivácia:** *spodky* (nízke frekvencie)

V ústnej odbornej neoficiálnej komunikácii, ktorá je pre profesionalizmy živnou pôdou, sa niekedy, ale v malej miere používajú aj slangizmy (všetky príklady sú z medicínskej odbornej sféry, Klincková, 1990, s. 331): napr. *číňan*, *kanárik*, *žlták* (dieťa s novorodeneckou žltáčkou), *bobule*, *vitamíniky*, *oblbováky* (lieky s tlmiacim účinkom), *rajský plyn*, *rajčák* (narkóza), *sčapovaný*, *vyliaty*, *vytečený* (vykrvácaný pacient), *smrtkáreň*, *spáľňa* (márnica), *kúriť*, *hajcovať* (mať vysokú teplotu), *cukrár*, *cukráš*, *sladký* (pacient s cukrovkou), *knedlík*, *kocúr*, *myška* (pomenovania tampónov), *ísť na háky*, *visieť na hákoch*, *odvisnúť*, *ísť na galeje*, *prežiť terezín* (asistovať pri operácii), *exitík* (exitus, úmrtie).

Pri vymedzovaní slangizmov a profesionalizmov niekedy panuje nerozhodnosť, ba niektorí bádatelia ich nerozlišujú. Nazdávame sa však, že je adekvátne ich rozlišovať, pretože ide o osobitné pragmatické typy lexikálnych jednotiek. Rozdiely medzi nimi sme zhrnuli do nasledujúcej tabuľky:

<i>slangizmy</i>	<i>profesionalizmy</i>
+expresívnosť	–/(+) expresívnosť
+gestačnosť	–gestačnosť
–nociónálnosť	+/-nociónálnosť
+nespisovnosť	nespisovnosť – spisovnosť
+spoločné záujmy, činnosť komunikantov (nie nevyhnutne profesia) spoločenská determinovanosť	+spoločná profesia komunikantov profesijná determinovanosť
jazykovými motivantmi sú zväčša neterminologické lexémy	jazykovými motivantmi sú zväčša (viacslovné) odborné termíny
prevažujúce nominačné postupy: derivácia, metaforizácia/metonymizácia, skracovanie, deformácia	prevažujúci nominačný postup: univerbizácia
variabilnosť (hypertrofia viacčlenných synonymických radov)	ustálenosť (synonymický rad len dvojčlenný, v zmysle odborný termín – profesionalizmus)

Oslabovanie sociolektickosti

Jazyková dynamika sa prejavuje v tom, že sféra použitia niektorých slangizmov sa môže rozšíriť, sociolektickosť sa oslabuje, prípadne sa môže úplne stratiť – v takýchto prípadoch hovoríme o **sociolektickej demotivácii**. Pôvodný slangizmus nadobúda status subštandardného (teda ešte nespisovného) až hovorového (viac spisovného) výrazu; pravda, miera nespisovnosti/spisovnosti je pri jednotlivých lexémach rôzna: *barany* (pôv. šport. kormidlo závodného bicykla), *kosť* (pôv. mládež. pekná žena, dievča), *dík, díky* (ďakujem), *parťák, fifty-fifty, fasa, poisťovák, poschod'ák, dovi, reprák, hrisko*.

Demotivovať sa môžu aj profesionalizmy: napr. *obývačka* (profesionalizmus) → *obyvateľka* (odborný termín), *žihľavka* (alergické ochorenie; pôvodne profesionalizmus, dnes bežná lexéma), podobne *lupienka* (psoriáza), *porážka* (mŕtvica), *gynekológia* (pôv. profesionalizmus, gynekologicko-pôrodné oddelenie), podobne *radioterapia* (radioterapeutické oddelenie), *tlačovka* (tlačová konferencia).

Argotické pomenovania sa do bežnej reči nedostávajú. Bežná komunikácia sa šifrovaniu vyhýba, keďže šifrovanie nadmieru zaťažuje pamäť jazykových používateľov. Po prezradení argotického tajomstva sa argotizmus nahrádza iným šifrovacím pomenovaním.